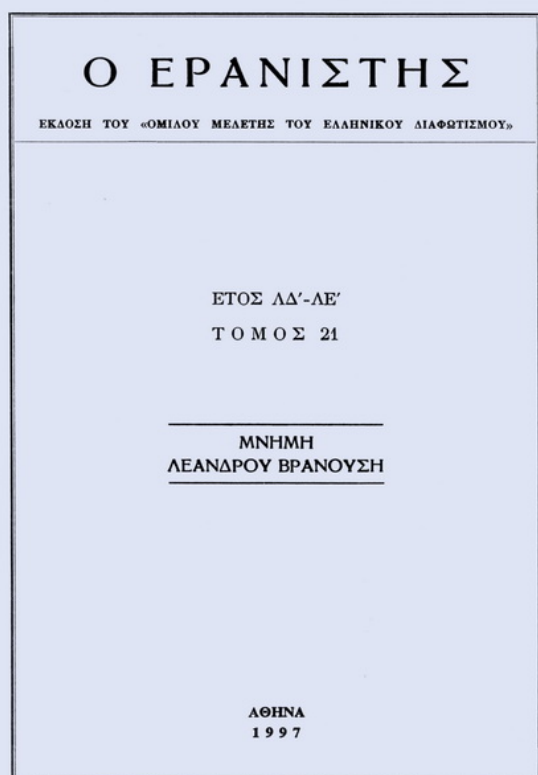

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Ο φανατισμός κατά τον Αθανάσιο Πάριο και τον Αδαμάντιο Κοραή

Βασίλειος Ν. Μακρίδης

doi: [10.12681/er.225](https://doi.org/10.12681/er.225)

To cite this article:

Μακρίδης Β. Ν. (1997). Ο φανατισμός κατά τον Αθανάσιο Πάριο και τον Αδαμάντιο Κοραή. *The Gleaner*, 21, 383–391. <https://doi.org/10.12681/er.225>

Ο ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟ ΠΑΡΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟ ΚΟΡΑΗ

Ο ΟΡΟΣ «ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ» είναι γνωστότατος και χρησιμοποιείται εθρο-
ντατα στις μέρες μας σέ πολλές συνάφειες, συνήθως δὲ ἀρνητικές. Ἡ ἐπι-
κρατοῦσα ἄποψη τὸν ἐτυμολογεῖ μὲ βάση τὸ λατινικὸ *fanum* (= ἱερὸς
χώρος, ναός), ἐνῶ *fanatici* χαρακτηρίζονταν οἱ συχνάζοντες σὲ τέτοιους
χώρους καθὼς καὶ οἱ καταλαμβανόμενοι ἀπὸ ἱερὴ μανία. Ὁ ὅρος *fanati-*
smus γνῶριστε στὴ συνέχεια σημαντικὴ ἐννοιολογικὴ ἐξέλιξη μέχρι τις μέ-
ρες μας.¹ Στὸ παρὸν σημείωμα θὰ ἀναφερθοῦμε εἰδικότερα στὴν προσέγ-
γιση τοῦ ὅρου «φανατισμός» καὶ τοῦ σχετικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὸν Ἀθα-
νάσιο Πάριο καὶ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῖ καὶ ἀρχῆς τοῦ 19ου αἰῶνα, δε-
δομένου ὅτι ὁ ὅρος εἶχε εἰσέλθει καὶ στὸν ἐλληνικὸν χῶρο.

Ἀρχικά, ἡ προσπάθεια τοῦ Παρίου γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς καταγωγῆς
τοῦ ὅρου ἦταν ὄντως ἰδιότυπη. Ἀγνοώντας προφανῶς τὴ λατινικὴ του
προέλευση, ὁ Πάριος ἀναζήτησε τις πιθανὲς ἐλληνικὲς του ρίζες. Ἐπειδὴ
μάλιστα ὁ ὅρος ἦταν ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ γαλλικὸ *fanatisme*² καὶ δὲν
εἶχε καθιερωθεῖ ἀκόμη τότε ἡ ἐξελληνισμένη μορφή του, ὁ Πάριος διατή-
ρησε τὸν ἀρχικὸ του τονισμὸ, δηλαδή, «φανατίσμος». Τὸ πλαίσιο στὸ ὁ-
ποῖο ὁ Πάριος ἐθιξε τὸ ὅλο ἐτυμολογικὸ αὐτὸ θέμα ἐντάχθηκε στὴν προ-
σπάθειά του γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστα-
σης καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῶν ἀντιχριστιανικῶν καὶ τῶν ἀθεϊστικῶν τάσεων
τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἐλληνικὸν χῶρο. Συγκεκριμένα, ἐπρόκειτο γιὰ τὸ
ἀντιρρητικὸ κείμενό του Ἀπολογία Χριστιανική, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε

1. Βλ. σχετικὰ R. Spaemann, «“Fanatisch” und “Fanatismus”», *Archiv für Begriffsgeschichte* 15 (1971) 256-274. W. Conze - H. Reinhart, «Fanatismus», *Geschichtliche Grundbegriffe* 2 (1975) 303-327. H. Cancik-Lindemaier, «Fanatismus», *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe* 2 (1990) 414-420.

2. Στὸν ἐλληνικὸν χῶρο ὁ ὅρος «φανατισμός», ὁ ὁποῖος φυσικὰ δὲν ἀπαντᾷται
στὴν Ἀρχαιότητα, δὲν εἶχε προσέλθει κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὰ λατινικά, ἀλλὰ διὰ μέσου
τῶν γαλλικῶν. Βλ. Α. Α. Παπαδόπουλος, «Οἱ γαλλισμοὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας»,
Ἀθηνᾶ 42 (1930) 3-33, στὴ σ. 21. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Γαλλία ὁ ὅρος *fanatisme*
ἦταν συνώνυμος τοῦ σκοταδισμοῦ καὶ τῆς τυφλῆς πίστεως. Ὁ Voltaire κατύτιζε τὸ
φανατισμὸ μὲ τὴ δεισιδαιμονία καὶ τὴ μισαλλοδοξία, ἐνῶ τὸν διέκρινε ἀπὸ τὰ μὴ ἐπι-
κίνδυνα ἐθνουσιαστικά φαινόμενα. Βλ. τὸ ἄρθρο «Fanatisme» στὸ *Dictionnaire phi-*
losophique. Oeuvres complètes de Voltaire, τ. 1, Παρίσι 1867, σ. 375-379. Πα-
ρόμοιες ἀπόψεις ἀπαντῶνται καὶ στὴν *Encyclopédie* 6 (1756) 393-401, στὴ σ. 393:
«Le fanatisme n'est donc que la superstition mise en action» (ἐμφαση στὸ πρω-
τότυπο).

σέ τρεῖς ἐκδόσεις ἀνώνυμα.³ Στὸ ἐκτενὲς τέταρτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖο ἀποσκοποῦσε στὴν κατάδειξη τῆς θεότητας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ,⁴ ὁ Πάριος ἀνέφερε καὶ συζήτησε ἕξι λόγους, δηλαδή ἀποδείξεις, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἦταν ἀληθινὸς Θεός. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, αὐτὸ ἀποδεικνύονταν σαφῶς («καὶ ἀπὸ τὴν ἔνθεον καὶ σωφρονεστάτην μανίαν, ὅπου εἶχον οἱ θεοὶ μάρτυρες εἰς τὰ μαρτύρια».)⁵ Ὁ Πάριος ἔκανε λόγο στὴ συνάφεια αὐτῇ γιὰ τοὺς διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ γιὰ τὰ ποικίλα μέσα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ ἀξιοσημείωτο στὴν περίπτωσή αὐτῇ ἦταν ἡ προθυμία τῶν χριστιανῶν μαρτύρων —πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν εὐγενεῖς, πλούσιοι, μορφωμένοι καὶ γενικὰ σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς τους— νὰ θυσιάσουν ὅλα τὰ ἐγκόσμια γιὰ νὰ κερδίσουν τὰ ἐπουράνια καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ. Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ λόγος ποὺ τόσα πλήθη χριστιανῶν εἶχαν προτιμήσει ἐκούσια καὶ μὲ χαρὰ νὰ ὑποβληθοῦν σὲ τόσα βασανιστήρια καὶ νὰ χάσουν τὴν ἴδια τους τὴ ζωὴ προκειμένου νὰ μὴν προδώσουν τὴν πίστη τους; Κατὰ τὸν Πάριο, ἐπρόκειτο γιὰ παράδοξο φαινόμενα, δοθέντος ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση του φροντίζει μὲ κάθε τρόπο γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του, ἀποφεύγει κάθε εἶδους κινδύνους καὶ προσπαθεῖ νὰ παρατείνει τὴ ζωὴ του ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερο. «Λοιπὸν τί τὸ καινὸν καὶ ξένον τοῦτο θαυμά; Πόθεν ἡ τόση ἀνδρεία, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀσθενέστερα μέρη τὰ θήλας, ὡς καὶ εἰς τὰ ἀπαλώτατα παιδιά, εἰς τὰ νήπια αὐτά; Πόθεν ἡ τόση καταφρόνησις τῶν βασάνων καὶ τοῦ θανάτου [...];». Ὁ Πάριος προκάλεσε στὴ συνέχεια τοὺς Philosophes τοῦ Διαφωτισμοῦ νὰ δώσουν κάποια ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση στοῦ περιεργοῦ αὐτοῦ γεγονότος καὶ σχολίασε τὴ συσχέτιση τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν μὲ τὸ φαινόμενο τοῦ φανατισμοῦ. «Φανατίσμος, λέγουσιν, ἦτον ἐκεῖνα τὰ μαρτύρια. Ἀπὸ ἑνα φανατίσμον ἐκινουῦτο καὶ ἔχυναν τὰ αἵματά τους καὶ τίποτας ἄλλου».⁶ Ὁ Πάριος ἀναφερόταν ἐδῶ προφανῶς σὲ ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς του ποὺ θεωροῦσαν τὸ ζῆλο καὶ τὴν προθυμίαν τῶν χριστιανῶν νὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν πίστη τους ὡς ἐκδήλωσι φανατισμοῦ.⁷

3. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτό, βλ. τίς χρήσιμες ἐπισημάνσεις τοῦ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία*. Ἀντιδράσεις στὰ 1798, Ἀθήνα 1989, σ. 42-61.

4. [Ἀθανάσιος Πάριος], *Ἀπολογία Χριστιανικῆς Συντεθείας μὲν Ἀγωνίμως ὑπότινος Θεοσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου χριστιανοῦ εἰς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν*, Ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας 1805, σ. 43-94.

5. *Ο.π.*, σ. 81.

6. *Ο.π.*, σ. 84-85.

7. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ De Leyre, «Fanatisme», *Encyclopédie* 6 (1756) 394. Βλ. ἐπίσης τίς ἀπόψεις τοῦ A.E. of Shaftesbury παρὰ Spaemann, «“Fanatisch”», σ. 262-263. Πάντως, στὸ ἄρθρο «Martyre» στὴν *Encyclopédie* 10 (1765) 168-169, στὴ σ. 169, ἀσχέθηκε κριτικὴ στοὺς ἀπίστους ποὺ τοποθετοῦσαν τοὺς μάρτυρες ἀπλῶς στὴν κατηγορίαν τῶν φανατικῶν.

Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτὴ ἦταν κατὰ τὸν Πάριο ὅχι μόνο ἀβάσιμη ἀλλὰ αὐτόχρημα παράλογη. Ὁ λόγος ἦταν ἡ ἐτυμολόγησις ποὺ ἔκανε ὁ Πάριος στὸν ὄρο «φανатισμός», ἡ ὁποία ὄντως δὲν παρεῖχε νόημα στὸ ἐν λόγῳ φαινόμενο τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν. «Φανατίσμος χριστιανοὶ εἶναι λέξις παρμένη ἀπὸ τὸ ἑλληνικόν, φανητιασμός, ἢ φανητίας, ὅπου θέλει νὰ εἰπῇ ἐπίδειξις, κομποφανία, δοξομανία». Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Πάριος συσχέτιζε τὸν ὄρο «φανатισμός» μὲ τὶς ἑλληνικὲς λέξεις «φανητία» (= ἐπιδεικτικότης), «φανητιασμός» (= ἀγάπη γιὰ ἐξωτερικὴ ἐπίδειξη), «φανητιῶν» (= ἐπιθυμῶ νὰ φανῶ) καὶ «φανητίας» (= ὁ ἀρεσκόμενος σὲ ἐξωτερικὲς ἐντυπωσιακὲς ἐπιδείξεις, ὁ οἰηματίας). Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση στὰ μαρτύρια τῶν χριστιανῶν. Δὲν θὰ ἦταν δυνατόν, δηλαδή, νὰ θεωρηθεῖ ἡ σπουδὴ τῶν χριστιανῶν νὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν πίστη τους ὅτι ὀφειλόταν ἀπλῶς στὴν ἄμετρη ἐπιθυμία τους νὰ φανοῦν, νὰ ἐπιδειχθοῦν καὶ νὰ ἐντυπωσιάσουν. Ἡ ἀνακολουθία αὐτὴ ἦταν ἀναμφίβολα γνωστὴ καὶ στὸν ἴδιο τὸν Πάριο, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ τὴν στηλιτεύσει μὲ δξύτητα. «Τώρα ἔνα τέτοιον συγχαμένον καὶ φρενῶν ἔρημον ὄνομα ἀρμόζει νὰ τὸ ἀποδώσωμεν εἰς ἓνα θεοφόρον Ἰγνάτιον; Εἰς ἓνα Πολύκαρπον Σμύρνης; Εἰς ἓνα Ἀρσενάκιον Διονύσιον, εἰς Ἰουστίνον τὸν ὄντως φιλόσοφον; Εἰς τὸν ἱερέα καὶ ἱεροπρεπέστατον Χαραλάμπην; Εἰς τὸν σεβασμιώτατον Διονύσιον τὸν Ἀλεξανδρείας; Καὶ εἰς ἄλλους τοιοῦτους αἰδεσιμωτάτους, καὶ ἀπὸ τὴν πρεσβυτικὴν τους ἡλικίαν, καὶ ἀπὸ τὴν βαθυτάτην τους σύνεσιν; Ἡ καὶ τοῦναντίον ἀρμόζει τὸ ὄνομα φανατίσμος, ἢ φανητίας εἰς παιδίον τριῶν χρόνων, ὅτι λογιῆς ἐστάθη ὁ ἅγιος Κήρυκος, ἢ εἰς ἓνα νήπιον ἀπλῶς τὸ ὁποῖον ἐρωτηθέν, ποῖον δεῖ Θεὸν σέβειν, καὶ ἀποκριθὲν, ὅτι τὸν Χριστόν, εὐθὺς ἀπεσφάγη; Φανητιασμός ἦτον ὁ τριετής νὰ κηρύττῃ τὴν τριάδα; Καὶ τὸ νήπιον τὸν Χριστόν; Ὡς τῆς ἀλογίας, ὡς τῆς ἀφροσύνης τῶν σοφωτάτων».⁸

Ἀντιθέτως, τὸ αἴτιο τῶν μαρτυρίων τῶν χριστιανῶν δὲν ἦταν ἡ τάση τους γιὰ ἐπίδειξη, ἀλλὰ ἀπόθος, πόθος θεϊκός ἦτον, ὃ συκοφάνται, ὅχι φανατίσμος. Ἐρως φλογερός, μανία ὑπερφυσική, καὶ σωφρονεστάτη ὅπου ἐξίστησι τὴν ψυχὴν, καὶ τὴν κάνει ὅλην θείαν, ὅλην οὐρανόφρονα. Τοῦτο εἶναι ἐπάρατοι ἐκεῖνο τὸ πῦρ ὅπου εἶπεν ὁ Χριστός, πῶς ἤλθε νὰ βάλῃ εἰς τὴν γῆν [πρβλ. Λουκ. 12 : 49], τὸ ὁποῖον εἰς τὰς ἀκαθάρτους, καὶ βρωμεράς, καὶ φαντασιώδεις ἐδικάς σας ψυχάς, δὲν εὐρίσκει ὕλην ἐπιτηδεῖαν διὰ νὰ ἀνάψῃ, καὶ ὀνομάζετε φανατίσμον τὸ πῦρ τῆς θείας ἀγάπης». Ἐπομένως, οἱ μάρτυρες ἦταν πεπεισμένοι ὅτι ἡ θυσία τους θὰ εἶχε ἀνταμοιβὴ ἀζωὴν αἰώνιον, μακαριότητα ἀκήρατον, καὶ βασιλείαν ἀτελεύτητον [...]. Ἰδοὺ φανερά ἐξηγγήθη πόθεν ἐκεῖνο τὸ πῦρ τῆς θείας ἀγάπης ἀναπτεν εἰς τοὺς μάρτυρας, τοῦτ' ἔστιν ἀπὸ πληροφορίαν τῆς ἀληθινῆς θεότητος τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ ἀπὸ τὴν τελείαν βεβαιότητα ὅπου εἶχαν, πῶς εἶναι μετὰ θάνατον ζωὴ αἰώνιος».⁹

8. [Πάριος], *Ἀπολογία Χριστιανική*, σ. 86.

9. *Ὁ.π.*, σ. 86-87, 89, 90.

“Αλλωστε, δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μεμονωμένα περιστατικά, ἀλλὰ γιὰ μαζικὰ φαινόμενα ἐκούσιας ἐπιλογῆς τοῦ μαρτυρίου ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὸ γινόταν ἀπλῶς γιὰ λόγους ἐπίδειξης; Ἡ μόνη λογικὴ ἐξήγηση τότε θὰ ἦταν κάποια ὁμαδικὴ παρακρουσὴ τῶν χριστιανῶν. Ἀλλὰ κάτι τέτοιο ἦταν κατὰ τὸν Πάριο ἀπίθανο. «Καὶ ἂν ἦτον πέντε δέκα ὀλίγοι εὐάριθμοι οἱ μάρτυρες, ἴσως δὲν ἤθελαν εἶναι τόσο ἀνοστος καὶ γελοῖα, ἢ τῶν σωρωτάτων αὐτῇ ἐξήγησις. Μὰ οἱ μάρτυρες εἶναι τόσοι, ὅπου διὰ νὰ εἰπῶ ἔτζη, ὑπερβαίνουνσι κάθε ἀριθμόν. Καὶ πῶς ὅλοι ἐκεῖναι αἱ μυριάδες τῶν μυριάδων καὶ τὰ μιλιοῦνια ἀπὸ φανητίαςιν; Ἀπὸ φανητίαςιν ἔστερξαν νὰ θανατωθοῦν ἐν ταῦτῳ χίλιοι, δις-χίλιοι, δεκακισχίλιοι; Δύο μυριάδες εἰς τὴν Νικομήδειαν καίονται, μέσα εἰς μίαν ἐκκλησίαν, καὶ ἔστερξαν νὰ γένουν λογικὴ θυσία, ἀπὸ φανητίαςιν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ῥώμην; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν; Ἀπὸ φανητίαςιν εἰς τὰς Γαλλίας; Εἰς τὴν Ἀφρικὴν; Εἰς τὴν Περσίαν; Εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἀσίας; Εἰς τὰ τετραπέρατα ὅλου τοῦ κόσμου; Χριστιανοὶ ἀδελφοί, κρίνατε, ἔχουσι παντάπασιν γινῶσιν καὶ λογικὸν οἱ τοιαύτας μωρολογίας λέγοντες;».¹⁰

Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πάριος τόνισε ἰδιαίτερα ὅχι τόσο τὶς περιπτώσεις τῶν μαρτύρων ποὺ συλλαμβάνονταν καὶ ὑποβάλλονταν σὲ βασανιστήρια, ἀλλὰ ἐκείνων ποὺ χωρὶς παντελῶς νὰ ζητοῦνται, καὶ μακρὰν εὐρισκόμενοι ἀπὸ τοὺς τόπους τῶν διωγμῶν, αὐτοπροαιρέτως καὶ ὅλη ψυχὴ καὶ προθυμία, ἐκείθεν ἀπὸ μακρὰν κινούμενοι, ἤρχοντο εἰς τὰς πόλεις, ἐπαρρησιάζοντο εἰς τοὺς τυράννους, ἐκηρύττοντο μοναχοὶ τους, πῶς εἶναι χριστιανοί, καὶ πῶς εἶναι ἐτοιμοὶ νὰ πάθουν κάθε εἶδος τιμωρίας, καὶ μυρίους θανάτους νὰ λάβουν, ἂν ἦτον δυνατόν, διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.¹¹ Ὁ Πάριος ἀναφέρθηκε ἐδῶ στὶς πολλὰς περιπτώσεις ἐνθουσιαστικῶν τάσεων τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπέλεξαν αὐτοβούλως χωρὶς ἐξωτερικὴ πίεση ἢ κάποια ἰδιαίτερη ἀνάγκη νὰ αὐτοπαραδοθοῦν στὶς ρωμαϊκὰς ἀρχὰς καὶ νὰ ὁμολογήσουν δημόσια τὴν πίστη τους μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθοῦν καὶ νὰ μαρτυρήσουν.¹² Ἀναμφίβολα, οἱ εἰδικὲς αὐτὲς περιπτώσεις προκαλοῦσαν τὴν ἀπορία ἀλλὰ καὶ τὸ θαυμασμὸ τῶν διωκτῶν τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀδυνατοῦσαν νὰ κατανοήσουν τὰ κίνητρά τους καὶ δὴ «τὴν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἐκείνου τοῦ Θεοῦ πυρός». Κατὰ τὸν Πάριο, ἄλλη ἐξήγηση τοῦ παραδόξου αὐτοῦ φαινομένου, πέρα ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα, δὲν ὑπῆρχε. «Ἄς φλυαροῦσι τὸν φανατισμὸν, φανητιασμόν, οἱ ἐχθροὶ τῆς ἀληθείας, ἡμεῖς ψάλλομεν μὲ τὸν προφητάναντα, αὕτη ἡ ἀλλοίωσις τῆς δεξιᾶς τοῦ ὑψίστου» [πρβλ. Ψαλμ. 76 (77) : 41]. «Ἐλλοιώθησαν γὰρ ὑπὸ τῆς Θεῆς χάριτος, πιστεύσαντες μετὰ ἀληθείας, ὅτι ἐκεῖνα τὰ πάθη ἐπρόξενουν τὴν οὐράνιον δόξαν, ἢ εἰς τῶν σωμάτων τὴν ἀφθαρσίαν, καὶ αἱ ῥοαὶ τῶν αἱμάτων ἀπέπλυ-

10. Ὁ.π., σ. 87.

11. Ὁ.π., σ. 90.

12. Γιὰ τέτοιες περιπτώσεις στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία βλ. Ἱερ. Ι. Κοτσώνης, *Τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Μαρτύρων*, Ἀθήναι 1952, σ. 38-62.

νον κάθε σαρκινόν και ψυχικόν μολυσμόν, και ὅτι ἐκεῖνος ὁ θάνατος ὁ πρόσκαιρος, μετεβάλλετο εἰς αἰώνιον ζωήν». Ὁ Πάριος σημείωσε ὅτι τέτοια χριστιανικά μαρτύρια και δὴ ἐνθουσιαστικὲς τάσεις δὲν εἶχαν παρατηρηθεῖ μόνο στὸ παρελθόν, «ἀλλὰ και καθ' ἐκάστην γενεάν, ἀκόμα και εἰς τὰς πονηρὰς ταύτας ἡμέρας».¹³ Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ ἐγινε στοὺς Νεομαρτυροὺς τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας,¹⁴ γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πάριος¹⁵ και ἄλλοι Κολλυβάδες, ὅπως ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, εἶχαν δείξει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.¹⁶ Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ Παρίου ἦταν λοιπὸν «ὅτι ὅσον ἡ Δύσις ἀφρίζει ἐναντίον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἄλλο τόσον ἡ Ἀνατολή, σύμφωνα με τὸ ὄνομά της, ἔλαμψε και λάμπει με τὰς ἀκτῖνας τῶν θείων μαρτύρων ὅπου ἀνέδειξε πολλαχοῦ» και οἱ ὅποιοι κηρύσσουν «ἐναντίον πάντων ἁθῶν, και πάντων ἐθνῶν» τὴ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.¹⁷

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παραπάνω ἐπιχειρηματολογία και ἡ κριτικὴ τοῦ Παρίου βασίστηκε οὐσιαστικά σὲ μία παρεξήγηση ἐξαιτίας τῆς ἰδιότυπης ἐτυμολόγησης τοῦ ὅρου «φανατισμός» ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσει. Τὸ σημαντικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι ἡ συσχέτιση τοῦ χριστιανικοῦ μαρτυρίου με κάποια μορφή κενοδοξίας και ἐπίδειξης εἶχε διατυπωθεῖ ἤδη στὰ πρῶτα χριστιανικά χρόνια ἐκ μέρους μὴ χριστιανῶν (π.χ. ἀπὸ τὸν Λουκιανὸν τὸν Σαμοσατέα),¹⁸ ἀναφέρεται δὲ ἀργότερα και στὴν περίπτωση τῶν Νεομαρτύρων.¹⁹ Πάντως, ὁ Πάριος δὲν ἦταν ὁ μόνος προφανῶς ποὺ εἶχε ἐπιχειρήσει τὴν παραπάνω ἐτυμολόγηση τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη,²⁰ ἡ ὁποία δὲν πέ-

13. Ὁ.π., σ. 91, 92, 93.

14. Βλ. Δ. Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση στὸ μαρτύριο Ἀγιορείτῶν Νεομαρτύρων», στὸ *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς Τιμὴν καὶ Μνήμην τῶν Νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 341-353. Βλ. ἐπίσης Φ. Ἡλιοῦ, «Πόθος μαρτυρίου: ἀπὸ τίς βεβαιότητες στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ Μ. Γεδεῶν. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῶν νεομαρτύρων», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 12, τχ. 23 (Δεκ. 1995) 267-284.

15. Βλ. σχετικὰ Β. Στ. Ψευτογκῆς, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου μία ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν νεομαρτύρων ἁγίων», στὸ *Καιρὸς. Τόμος τιμητικὸς στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Λαμινὸ Ἀθ. Λόιχο. ΑἰΘ Θεολογικὴ Σχολὴ - Τμήμα Θεολογίας. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα. Νέα Σειρά, μέρος Β', τ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 337-352. Π. Β. Πάσχας, *Ἐν ἀσκήσει καὶ μαρτυρίῳ. Ἀνέκδοτα - Φιλοκαλικά καὶ Κολλυβαδικὰ ἑνταξιολογικὰ κείμενα [...]*, Ἀθήνα 1996, σ. 31-38, 81-84.*

16. Βλ. γενικὰ Β. Στ. Ψευτογκῆς, «Μαρτυρολογία Νεομαρτύρων (Συγγραφεῖς, συλλογές και ἐκδόσεις)», στὸ *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς Τιμὴν καὶ Μνήμην τῶν Νεομαρτύρων*, σ. 73-103.

17. [Πάριος], *Ἀπολογία Χριστιανική*, σ. 94.

18. Βλ. Κοτσώνης, *Τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον*, σ. 15.

19. Βλ. Τσάμης, «Ἡ θεληματικὴ προσέλευση», σ. 353.

20. Βλ. Σ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμῶς χρόνων*, Ἀθήνα 1980, σ. 1066, 1067, ὁ ὁποῖος ἐπίσης θεώρησε ἐσφαλμένη τὴ συσχέτιση τοῦ φανατισμοῦ με τὸ φανατισμό.

ρασε άπαράτηρητη τότε και έναντίον τής οποίας άσκήθηκε ένίοτε κριτική. Αύτός που επέκρινε ιδιαίτερα την έτυμολόγηση αύτη ήταν ό 'Αδαμάντιος Κοραής, ό οποίος ήταν πολύ καλός γνώστης τής γαλλικής γλώσσας. 'Ο Κοραής γνώριζε φυσικά τό έννοιολογικό περιεχόμενο του έν λόγω όρου, του οποίου ή έξελληνισμένη μορφή δέν είχε τότε άκόμη έπιβληθεϊ γενικά.²¹

'Αρχικά, σέ μία έπιστολή του προς τόν 'Αλέξανδρο Βασιλείου στή Βιέννη, γραμμένη μετά τις 12 'Ιουλίου του 1805, ό Κοραής φαίνεται ότι είχε διαβάσει την 'Απολογία Χριστιανικήν του Παρίου και σχολίασε άρνητικά την παραπάνω έτυμολόγηση του όρου. «Μεταχειρίζεσαι τό Φανητιών έπί τής σημασίας του fanatique. 'Η έτυμολογία ή μάλλον ψευδολογία αύτη είναι του άντιφιλοσόφου· άλλ' έχει λάθος καθώς και είς άλλα πάμπολλα». Τό μέν «φανητιάω» δέν ήταν «λέξις άμφίβολος», όπως είχε ύποστηρίξει ό («Σχειδέρος» (J. G. Schneider), αλλά «γέννημα του παρακμάζοντος έλληνισμού, των Βυζαντινών ίσως συγγραφένον» και δήλωνε την έντονη έπιθυμία του φαίνεσθαι. 'Από την άλλη πλευρά, ό όρος fanaticus, «Λατινική λέξις, είναι από τό Fanum, ίερόν (temple)· έσήμαινε κατ' άρχάς τους ίερείς, ήγουν τους έν τω ναω άναστρεφόμενους, είτα και τους χρησμοδούς ίερείς και προφήτας, και τέλος έτάχθη έπί κακού, ήγουν έπί τής μανικής θεοληψίας». Αναφορικά δέ μέ την έλληνική άπόδοση του όρου, ό Κοραής σημείωσε ότι «Fanaticus είναι κυρίως είς ήμās 'Ενθουσιών», ό Κοραής σημείωσε ότι «Fanatisme 'Ενθουσιασμός· άλλ' έπειδή δέν έλαβεν άκόμη είς την γλώσσαν ήμών ή λέξις αύτη σημασίαν κακήν ή τουλάχιστον όχι τόσον έναργώς κακήν, όσον είναι τό Γαλατικόν Fanatisme, χρειάζεται περίφρασις διά νά παραστήσωμεν την τελευταίαν ταύτην έννοιαν ή καμία άλλη λέξις συνώνυμος». 'Ο Κοραής θυμήθηκε έδω ότι ό Δ. Φιλίππιδης είχε άποδώσει τόν όρο μέ τό «Θεοληψία (και έπομένως Θεόληπτος)»,²² αλλά διατύπωσε τις έπιφυλάξεις του. «Δέν έξεύρω άν ήναι

21. 'Ο Κουμανούδης (ό.π., σ. 1067) σημείωσε χαρακτηριστικά για τις λέξεις «φανατίζω, φανατικός, φανατισμός» ότι «ώς αυτόχημα ξέναι, καφούποφέρονται έν τή καθ' ήμέραν χρήσει».

22. Βλ. ένδεικτικά Δ. Φιλίππιδης - Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική*, Βιέννη 1791, επάνέκδοση μέ έπιμέλεια Αίκ. Κουμαριανού, Νέα 'Ελληνική Βιβλιοθήκη: Στοχαστική Πεζογραφία 45, 'Αθήνα 1988, σ. 303-304, όπου αναφέρεται ότι οί Ρωμαίοι απέκτησαν για την πατρίδα τους «έναν ζήλο, έναν ένθουσιασμό, μία θεοληψία όπου μόνη ή θρησκεία ήμπορεί νά ένσπείρη είς τους ανθρώπους». Βλ. και στο ίδιο, σ. 422, για τόν αυτοκράτορα Λουδοβίκο ΙΔ', ό οποίος «παραινούνμενος από κάποιους καταραμένους και θεολήπτους» ανάγκασε πολλούς προτεστάντες νά εγκαταλείψουν τή Γαλλία. 'Εχοντας ζήσει και σπουδάσει στή Γαλλία, ό Δ. Φιλίππιδης χρησιμοποιούσε και τόν πρωτότυπο όρο fanatisme στα γραπτά του. Βλ. Δανιήλ Φιλίππιδης - Barbié du Bocage - 'Ανθιμος Γαζής, *Άλληλογραφία (1794-1819)*. 'Εκδοση - Σχόλια Αίκ. Κουμαριανού, ΟΜΕΔ, 'Αθήνα 1966, σ. 176, όπου κάνει λόγο για τόν άνυπόφορο «stupide grammatique fanatisme» όρισμένων 'Ελλήνων γραμματικών. Βλ. και στο ίδιο, σ. 188, όπου αναφέρεται ότι ό έγωισμός και ό φανατισμός μεταβάλ-

τοῦτο τίμιον καὶ ὀρθόδοξον· ἐπειδὴ καὶ οἱ ἁγιώτατοι ἡμῶν προφῆται ἄλλο δὲν ἦσαν εἰμὴ Θεόληπτοι. "Ἡ λοιπὸν πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν τὸ Θεομανὴς καὶ Θεομάνεια, ἢ ν' ἀφήσωμεν τὴν λέξιν 'Ειθουσιασμός ὡς μίαν ἀπὸ τὰς μέσας λέξεις, ὅποῖαι εὐρίσκονται εἰς ὅλας τὰς γλώσσας». 'Ο Κοραῆς ἀνέφερε τέλος καὶ κάποιες ἄλλες «μέσας» λέξεις, ὅπως φιλοτιμία, συμφορὰ καὶ ὄνειδος, γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀρχικὴ τους χρῆσις σχετιζόταν τόσο μὲ θετικὰς ὥς καὶ μὲ ἀρνητικὰς καταστάσεις.²³

Ἀργότερα δέ, στὶς παρατηρήσεις του στὸ δεύτερο τόμο τοῦ 'Ελληνο-γερμανικοῦ Λεξικοῦ τοῦ J. G. Schneider, ὁ Κοραῆς ἔθιξε πάλι τὸ θέμα τῆς σημασίας τοῦ ὅρου «φανητιάω» καὶ τὴν πιθανή του σχέση μὲ τὸ φανατισμό. «Τινὲς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἡμῶν λογίους ἐπλασαν ἀπὸ τὸ Φανητιάω καὶ ὄνομα Φανητιασμός, θέλοντες νὰ ἐκφράσωσι τὸν ὀνομαζόμενον Γαλλιστὶ Fanatisme. 'Αλλ' ὁ Φανητιασμός, κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ῥήματος, ὅθεν παράγεται, ἄλλο νὰ σημάνη δὲν ἐμπορεῖ πλὴν ἐπιθυμίαν τοῦ φανῆναι, ἐπίδειξιν». 'Ο Κοραῆς πίστευε ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη νὰ πλαστεῖ κάποιος νεολογισμός στὰ ἑλληνικὰ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ὁ γαλλικὸς ὅρος, γιὰτὶ ὑπῆρχαν ἤδη κάποιοι σχετικοὶ ὅροι διαθέσιμοι. «Τὸ Fanatisme εἶναι ὁ 'Ειθουσιασμός τῶν 'Ελλήνων [...] καὶ μαρτύριον τούτου οἱ 'Ειθουσιασταί, αἰρετικοὶ παλαιοὶ μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν, οὕτως ὀνομασθέντες, διότι ἔκαμναν κ' ἐφρονούσαν ὅσα φρονοῦν καὶ κάμνουν οἱ σήμερον ὀνομαζόμενοι Fanatiques (Λατίν. Fanatici)». 'Ο Κοραῆς γνώριζε ὅμως καλὰ ὅτι ὁ οὐδέτερος μᾶλλον ὅρος «ἐνθουσιασμός» δὲν ἐξέφραζε τὸ ἀρνητικὸ περιεχόμενο τοῦ ὅρου fanatisme. «Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐνθουσιασμός εἶναι μέση λέξις, ὥστε νὰ σημαίνει πολλάκις καὶ ζῆλον θερμότατον, ἀλλ' ἀβλαβῆ, ἔχομεν ἄλλας λέξεις συνωνύμους, οἷον Θεοβλάβειαν, Θεοπληξίαν, νὰ ἐκφράσωμεν τὸν κακὸν ἐνθουσιασμόν (Fanatismo)».²⁴

'Ο Κοραῆς ἔθιξε τὸ ἴδιο θέμα καὶ στὰ πλαίσια τῆς γενικότερης προσπάθειάς του νὰ δημιουργήσει ἓνα νεοελληνικὸ λεξιλόγιο προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του καὶ βασισμένο στὶς πνευματικὰς ἐξελίξεις τῆς Δύσης. Ἔτσι στὴν *Ὑλὴ Γαλλο-γραικικοῦ Λεξικοῦ* ὁ Κοραῆς συζήτησε τὶς πιθανὲς ἀποδόσεις τῶν ὅρων fanatique καὶ fanatisme στὰ ἑλληνικά. Σχετικὰ μὲ τὸν πρῶτο ὅρο, ὁ Κοραῆς ἀνέφερε ὀρισμένες τέτοιες ἀποδόσεις, ὅπως ἱερόληπτος, δαιμονάριος, δαιμονόπληκτος, φαντασιαστικός (ἀπὸ τὸν Πλούταρχο) καὶ ἐνθεαστικός (ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸν γιαντρὸ Ἰωάννη τὸν Ἀκτουάριο), ἐνῶ προτίμησε τελικὰ τὸν ὅρο «θεομανής» γιὰ δὲ τὸ fanatisme, ἐπέλεξε τὴν ἀπόδοση «θεομανία». Παράλληλα, ὁ Κοραῆς σημείωσε τὴν εἰδικὴν σχέση μεταξὺ τῶν ὅρων fanatique καὶ en-

λουν τὴ γῆ σὲ πραγματικὴ κόλαση (L'égoïsme et le fanatisme, mon ami, font de la terre un véritable enfer).

23. Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος Δεύτερος 1799-1809*, ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1966, σ. 275-276 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο).

24. *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 11 (1821) 53 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο). Πρόκειται γιὰ ἐπιστολικὰ διατριβὴ στὶς 3 Νοεμβρίου 1820 σὲ δύο μέρη (σ. 2-14, 45-59), ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε μὲ τὰ ἀρχικά Ι.Κ.

thousiaste. Ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία θεωροῦσε τοὺς δύο αὐτοὺς ὅρους συνώνυμους, παρότι δὲν ταύτιζε ἀναγκαστικὰ τὰ οὐσιαστικὰ fanatisme καὶ enthousiasme. Ὁ Κοραῆς ἀνέφερε πάλι τοὺς αἰρετικοὺς Ἐνθουσιαστὰς στὴν ἀρχαία Ἑκκλησία, οἱ ὅποιοι θὰ μπορούσαν κάλλιστα νὰ ὀνομαστοῦν στὰ Γαλλικὰ fanatiques. Ἐπιπλέον ἔθιξε στὸ σημεῖο αὐτὸ γενικότερα τὴν ἀναπόφευκτη νοηματικὴ ἐξέλιξη πολλῶν ὅρων, οἱ ὅποιοι ἐνίοτε ἐκφυλίζονται καὶ γάνουν τὴν ἀρχικὴ τους σημασία. Αὐτὸ συνέβη καὶ μὲ τὸν ὅρο «ἐνθουσιασμός». «Συνέβη εἰς τὴν λέξιν ὅ,τι καὶ εἰς ἄλλας πολλὰς, αἱ ὁποῖαι καλοῦ πράγματος σημαντικαὶ καταρχάς, ἐκατάντησαν, διὰ τὴν κατάχρησιν τοῦ πράγματος, εἰς σημασίαν κακίστην. Εἰς ἡμᾶς σήμερον ὁ Ἐνθουσιασμός δὲν ἔχασεν ἀκόμη τὴν παλαιάν του καλὴν σημασίαν». Ἐπομένως, ὁ ἐνθουσιασμός δὲν ἀντιστοιχοῦσε ἀπόλυτα στὸ γαλλικὸ fanatisme. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶχε καὶ μερικὲς παράδοξες συνέπειες. «Διὰ τοῦτο ἠναγκάσθησάν τινες νὰ μεταφράσωσι τὸ Fanatisme μὲ λέξιν πολλὰ παράξενον, *Φανητισμός*. Δὲν ἦτο κάλλιον, *Θεομανία*, ἢ *Θεοπληξία*; Καὶ ὁ Fanatique, Θεομανὴς ἢ Θεόπληκτος;». Τέλος, ὁ Κοραῆς ἀνέφερε καὶ ὀρισμένες ἄλλες ἀποδόσεις τοῦ ὅρου fanatisme ἀπὸ τὸν Πλούταρχο: *θεοληψία* καὶ *πανικὸς ἐνθουσιασμός*.²⁵

Ὁ Κοραῆς ἔθιξε καὶ τὸ παρὸν θέμα σύντομα στὰ Ἀτακτα, ὅπου ἔκανε λόγο γιὰ τοὺς αἰρετικοὺς Μασσαλιανούς, τοὺς ἐπονομαζομένους καὶ Ἐνθουσιαστὰς (fanatiques), γιατί προέβαιναν σὲ ἄλογες πράξεις καὶ λήρους ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν δῆθεν τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ αὐτοπαρουσιαστοῦν σάν ἐνθεοὶ καὶ πνευματοφόροι. Ἡ σχέση μεταξύ (ψευδο)προφητείας καὶ πνευματοφορίας ἦταν πολὺ παλαιά, ἀφοῦ γι' αὐτὴν εἶχε ἤδη κάνει λόγο ὁ προφήτης Σοφονίας (3 : 4). Γενικά, κατὰ τὸν Κοραῆ, ὁ ὅρος «ἐνθουσιαστής» ἦταν «μέση λέξις», ὅπως τὸ λατινικὸ fanaticus καὶ δῆλωνε καὶ τὸν ὑπηρέτην τοῦ ναοῦ, τὸν ἱερέα, ἀπλῶς, τὸν ὄντα ἢ νομιζόμενον προφήτην, καὶ τὸν μανιώδη θρησκον». ²⁶ Τέλος, σποραδικὲς ἀναφορὲς στὸ παρὸν θέμα βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Κοραῆ, ἰδίως ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἰδιαίτερη σύνδεσιν τοῦ φανατισμοῦ μὲ τὴ θρησκεία. Στὰ προλεγόμενα στὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἱπποκράτη *Περὶ ἀέρων, υδάτων, τόπων* (Παρίσι 1800), ὁ Κοραῆς ἔκανε λόγο γιὰ τὴ «religion, qui fait de l'homme un tigre ou un agneau, suivant qu'elle prêche le fanatisme, ou la tolérance et la résignation». ²⁷ Δὲν ἦταν δὲ τυχαῖο ἴσως ὅτι ὁ συνδυασμός κάποιου ἐπιθέτου μὲ τὸν ὅρο «θεός» τὸ μετέβαλλε ἀπὸ θετικὸ σὲ ὑπερθετικὸ βαθμὸ (π.χ. θεοβλαβής, θεομανής, θεόληπτος, θεοπιασμένος). ²⁸ Στὸν Κοραῆ ἦταν ἐπί-

25. Α. Κοραῆς, *Ὑλὴ Γαλλο-γραικοῦ Λεξικοῦ*, ἐπιμέλεια Ἀλκὴ Ἀγγέλου, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη: Στοιχαστικὴ Πεζογραφία 59, Ἀθήνα 1994, σ. 146 καὶ 132 (ἐμφάσεις στὸ πρωτότυπο).

26. [Α. Κοραῆς], *Ἀτακτα*, τ. 4, μέρος πρῶτον, Παρίσι 1832, σ. 122.

27. Α. Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες Συγγραφεῖς*, τ. Δ', Ἀθήνα 1995, σ. 538, ὑπόσ. (2).

28. [Α. Κοραῆς], *Ἀτακτα* [...], τ. 1, Παρίσι 1828, σ. 142 καὶ τ. 2, Παρίσι 1829, σ. 156.

σης γνωστή ή άμεση σχέση τοῦ φανατισμοῦ με τὸ ζηλωτισμό. Ὁ ζήλος καθυποτὸς δὲν ἦταν μὲν κακὸς ἢ μεμπτός. «Ἄλλ' ἡ ζέσις αὕτη εὐκολα ἐξολισθαίνει εἰς τὴν ὑπέρζεσιν, ἂν δὲν προσέχῃ ὁ Ζηλωτής, ἐπιλέγων συχνὰ εἰς ἑαυτὸν τὸ χρυσοῦν παράγγελμα "Μηδὲν ἄγαν"». Χωρὶς τὴν προσοχὴν ταύτην, ὁ ὑπὲρ τῆς θρησκείας ζήλος κινδυνεύει νὰ καταντήσῃ εἰς διωγμὸν νερωϊκὸν κατὰ τῶν ἑτεροδόξων, ὁ ὑπὲρ τῆς πατρίδος εἰς ξενηλασίαν, ὁ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας εἰς ἀκολασίαν, καὶ ὁ ὑπὲρ τοῦ δικαίου εἰς ἀπάνθρωπον ἀνεπιείκειαν. Τοιοῦτους ζηλωτὰς μᾶς ἐπαράδωκε πολλοὺς ἡ ἱστορία». Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ξεκιννοῦσαν με ὄδολο ζήλο, ἀλλὰ στὴ συνέχεια, ἐξαιτίας τῆς τιμῆς καὶ τοῦ πλοῦτου ποὺ ἀπολαμβάναν καθὼς καὶ τῆς αὐξάνομενης φιλαρχίας καὶ πλεονεξίας τους, ὁ ζήλος τους μεταβαλλόταν εἰς ἀληθινὴν θεομανίαν (fanatisme), τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν παύουν νὰ ὀνομάζωσι δολίως Ζήλον».²⁹

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὶς συζητήσεις ποὺ προκλήθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τότε ἀπὸ τὴν πολυπτυχὴ ἐπαφὴ τοῦ με τὴ Δύση καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ νέα ἑλληνικὴ ὀρολογία με γνώμονα τὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν. Μάλιστα δέ, ἡ ἰδιαίτερη σχέση μεταξὺ φανατισμοῦ, ζηλωτισμοῦ καὶ θρησκείας ἐπρόκειτο νὰ γενικευτεῖ μετέπειτα καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ πλήρως. Ὅπως δὲ ὁ Κοραῖς θεωροῦσε τὸν Πάριο ἀκραϊνὴν φανατικὸν, ἔτσι καὶ ὁ Κ. Τυπάλδος-Ίακωβάτος λίγο ἀργότερα στηλίτευε με τὰ ἀκόλουθα λόγια τὸν Κοσμὰ Φλαμιᾶτο, ἕναν ἐπίσης ἄγαν ζηλωτὴ: «Ἡ θεοβλάβεια καὶ ὁ φανατισμὸς κατεσπάραν πάντοτε τὴν Ἑκκλησίαν καὶ οἱ φανατικοὶ καὶ θεοβλαβεῖς ἐστάθησαν πάντοτε ἄνθρωποι ἐξωλέστατοι».³⁰ Ἡ ἱστορία μέχρι σήμερα συνεχίζει νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω ἔκφραση.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

Ο ΠΑΤΜΙΑΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ Ο VILLOISON ΚΑΙ Ο ΚΟΡΑΗΣ

ΤΟΥ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ ΠΑΤΜΙΑΚΟΥ ΚΩΔΙΚΑ τοῦ Πλάτωνα (9ος αἰ. μ.Χ.), ποὺ τὸ 1801 ἀποτέλεσε λεία τοῦ ἄγγλου κυνηγοῦ ἀρχαιοτήτων Ed. D. Clarke, γνωρίζαμε τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ παλιά. Στὸν κατάλογο χειρογράφων τῆς Μονῆς Πάτμου τοῦ 1581-1582, δημοσιευμένο τὸ 1844¹ (καὶ σὲ λατι-

29. [Α. Κοραῖς], *Συνέκδημος ἱερατικὸς περιέχων τὰς δύο πρὸς Τιμόθεον καὶ τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου με μίαν κοινὴν μετάφρασιν, καὶ ἐξηγήσιν διεξοδικήν*, Μερίτη 1835, σ. 396.

30. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Δύο Κεφαλλήνες ἀγωνισταὶ ἀντιμέτωποι* [Κ. Φλαμιᾶτος (1786-1852) καὶ Κ. Τυπάλδος (1795-1867)], Λευκωσία 1980, σ. 33.

1. A. Mai, *Nova Patrum Bibliotheca* VI (1844), 538-540. Βλ. Ἀθ. Δ. Κομίνης, «Παλαιοὶ κατάλογοι τῶν κωδίκων τῆς Ι. Μονῆς ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου. Ἀναγκαστὶ διασαφέςαι», *Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάδου Μασίμου 1914-1986*, τ. ΙΙΙ, Γενεύη 1989, σ. 217.